

ABBASKULU AĞA BAKIHANOV'UN “GÜLÜSTAN-I İREM” ESERİNDE KIRIM TATARLARI VE GIRAYLAR

Crimean Tartars And Girays In Abbaskulu Aga Bakihanov's “Gülüstan-i İrem”

Seyran GAYIBOV*

Özet

Azerbaycan tarihi araştırmalarında memba niteliği taşıyan Abbaskulu Ağa Bakihanov'un “Gülüstan-ı İrem” eseri, konu aldığı malzemenin sosyal, siyasal ve kültürel tarihe kaynaklık etmesi bakımından önem arz etmektedir. Eser, Şirvan ve Daęistan'ın sosyal ve kültürel dokusunu batının ve doğunun önemli kaynakları ışığında irdelemiş, bölgenin siyasi yapılanmasını ve bu yapılanmada rol alan devlet ve milletlerin çalışmalarını geniş bir şekilde incelemiştir. Bu sürece taraf olan Kırım Türklerinin (Tatarlarının) faaliyetleri, özellikle Girayların rolü ve akıbeti eserin bazı bölümlerinde yer yer aydınlatılmıştır.

Anahtar kelimeler: Bakihanov, Gülüstan-ı İrem, Kırım Tatarları, Giraylar

Abstract

“Gülüstan-ı İrem” by Abbaskulu Aga Bakihanov is an important work for Azerbaijan history and it is considered as a resource book for researchers since it deals with social, political and cultural history of the era. The book provides information about social and political structure of Shirvan and Dagestan by using both the eastern and western resources. The book also gives information about how the political structure of the region came into being and the conflicts between nations and states which played significant role to determine the political structure of the region. Some parts of book enlighten the role of the Crimean Tatars especially the role of Giray and his end.

Key Words: Bakihanov, Gülüstan-ı İrem, Crimean Tatars, Girays

* Qafqaz Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Görevlisi, Bakü / Azerbaycan.
sqayibov@qafqaz.edu.az; seyran1971@yahoo.com

BAKİHANOV'UN HAYATI

19. asrın Azerbaycan'ında dilci, şair, tarihçi ve filozof kimliği ile öne çıkan ve devrin eğitimcilik hareketi önderlerinden birisi olarak bilinen Abbaskulu Ağa Bakıhanov Bakü'nün Emircan kasabasında, Bakü hanı II. Mirza Muhammed Han'ın ailesinde 1794 yılında doğar. Abbaskulu Ağa'nın dördüncü dedesi Dergâh Kulu (Dergahkulu) Bey, Bakü Hanlığının kurucusu olduğundan aile Bakıhanov soyadını taşımaktadır.

Bakıhanov sekiz yaşına kadar Bakü'de yaşar, ilk eğitimini, Fars ve Arap dillerini, İslam hukuku ve tarihini özel hocalardan alır. 1802 yılında babası ile amca çocukları arasında çıkan taht kavgası ailenin mağlubiyeti ile sonuçlanır ve aile Bakü'yü terk ederek Guba'ya, dayısı Fetali Han'ın bir zamanlar onlara hediye ettiği Emsar köyüne taşınır.

Abbaskulu Ağa tahsilini burada devam ettirir ve 1819'da Kafkasya'nın başkomutanı General A.P.Yermolov'un daveti üzerine Tiflis'e gelir. Dönemin Rus başkomutanlığında Doğu dilleri mütercimi olarak yirmi altı yıl görev alan Bakıhanov 1827–1829 yılları arasında İran, Türkiye ve Rusya arasında yapılan anlaşmalara katılır.

Tiflis başkomutanlığındaki görevi ona döneminin ünlü düşünür, şair ve yazarları ile tanışma fırsatı tanır. A. S. Griboyedov, A.S. Puşkin gibi Rus edebiyatının tanınmış simaları ile beraber Polonyalı şair Tadeuş Lado Zablotski, Fransız seyyah Graf Süzanne, Alman Profesör Kari Koh, Rus tarihçisi Berezin, Alman şairi ve tercümcisi Fredrich Bodenştedt bunlardan bazılarıdır.

1832 yılında Bakü'de Azerbaycan Türkçesinde okul açmağa çaba gösteren Bakıhanov'un, Rus idaresinden olumlu cevap alamayınca dönemin Kafkasya başkomutanı Baron Rozen'le arası açıldığı ve bu yüzden devlet hizmetinden ayrılıp kendisini tamamen ilmi çalışmalara verdiği bilinir.

1841 yılında Rus yönetimince kendisine albay rütbesi verilir ve yeniden göreve çağırılır. Tiflis'e taşınan Bakıhanov devlete, önceki yıllarda vermiş olduğu hizmeti veremez. Hatta devlet hizmetinde bulunduğu dolayısı oldukça rahatsızdır, zamanının çoğunu teşkil ettiği edebi meclislerde geçirmektedir. Bundan dolayı yeniden üst düzey yöneticilerle anlaşamaz ve tahminen 1846 yılından görevinden istifa eder.

Daha önce Varşova, Petersburg gibi ilim merkezlerinde bulunan mütefekkir bu defa Doğu ülkelerine seyahat etmeği planlar.

Tiflis, Tebriz, Tahran, İstanbul, Kahire üzerinden Mekke yolculuğuna çıkar. Hac farızasını yerine yetirdikten sonra bir yıl daha Arabistan'daki kütüphanelerde çalışmak için izin talebinde bulunur. Fakat veba hastalığına yakalanır ve Mekke ile Medine arasındaki "Vadiyi Fatime" denilen yerde 1848 yılında vefat eder. Mezarı oradadır.

ÇALIŞMALARI

Bakıhanov'un yazdığı eserlerinin alan çeşitliliğinden geniş bir ufka sahip olduğu anlaşılır; özellikle tarih, dilcilik, astronomi, coğrafya, hukuk, ilahiyat gibi sahalarda başarı sağlamıştır.

İlim ve sanat çalışmalarına şiirle başlayan mütefekkir memuriyet yıllarında dahi bu faaliyetine ara vermez ve ilk eseri olan "Riyaz'ül-Âşikin"ı 1819'da tamamlar.

Bakıhanov ikinci eserini on bir yıl sonra, 1830'da "Kanun-i Kudsi" (Fars Dilinin Muhtasar Grameri) eserini yayımlar.

1834'te Varşova'da Farsça yazdığı "Mişkat'ül-Envar (Nurlar Menbai) eserinde milletlerin tarihinde ve oluşmasında eğitimin ve kültürün rolünü anlatır.

1835 yılında gittiği Varşova'dan dönüp Guba'ya yerleşen Bakıhanov "Tehzibül-ahlak", "Kitabi Nasihat", "Kitabı Askeriye" adlı eserini yazar.

Mekke yolculuğu sırasında İstanbul'a uğradığı bilinen Bakıhanov dönemin Osmanlı Sultanı I. Abdülmecit tarafından kabul edilir. O, sultana Arap dilinde yazdığı "Esrar'ül Melekût" eserini takdim eder. Sultanın emri ile bu eser 1848'de Hayati zade Seyit Şerif Efendi tarafından Türkçeye çevirir ve "Efkar'ül-Ceberut" adıyla yayımlar.

GÜLÜSTAN-I İREM:

"Gülüstan-ı İrem", Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un ister ilim çevrelerinde, isterse de toplum hafızasında daha çok yer edinmesine katkı sağlamış bir eserdir. Uzun çalışmalar sonucu ortaya çıkan bu eserini Bakıhanov, Farsça yazmış, daha sonra Rusçaya çevirmiştir. Fakat maddi destek bulamadığı için yayımlayamamıştır.

Eserinin adını 12 Ekim 1813 yılında Azerbaycan topraklarının İran ve Rusya arasında paylaşılması için tertip edilen antlaşmanın imzalanmasına ev sahipliği yapan Gülüstan adlı köyün adından esinlenerek verdiğini belirten yazar, bu konuda şöyle der: "Bu eser bir tarih kitabı olarak tanındı, hiyettarih (1257–1841/2) sözü onun telif tarihi oldu. Onun adını "Gülüstan-ı İrem" koydum. Mazmununa mutabık ad verdim".

Eserin ileriki safhalarında yazar Gülüstan köyü hakkında aşağıdaki bilgileri vermektedir: "Gülüstan-ı İrem'i, Kaf dağının yakınlığında, son derece taravetli, zengin, güzel çeşmeli ve meyveli ağaçları olan bir yer kimi tasvir etmişler. İhtimal ki, burası Guba'nın Şabran adlı sefalı ovasından ibarettir; bu söz halk arasında çok meşhurdur. Bazıları diyorlar, Gülüstan-ı İrem Karabağ'daki Gülüstan adlı yerdir. Hicri 1228 (1813) yılında Rusya ile İran devletleri arasında Gülüstan ahitnamesi

burada imzalanmıştır. Buranın üst tarafında, dağlık bir yerde, şimdi de Gülüstan-ı İrem adlı bir yaylak mevcuttur".¹

Eser, mukaddime ve sonuç dışında beş bölümden ibarettir:

Mukaddime bölümü, Şirvan ve Dağıstan vilayetlerinin hududu ve arazisi, adlandırılma sebepleri, ahalisinin menşei, dilleri ve dinleri hakkındadır.

Birinci bölüm, İslam'ın zuhurundan Arap ordularının gelmesine kadar Şirvan ve Dağıstan ülkelerinde cereyan eden hadiseleri, ikinci bölüm Arap ordularının gelmesinden Moğolların istilasına kadarki devri, üçüncü bölüm, Moğol istilasından Safevi'lerin zuhuruna kadar olan dönemi ve Şirvanşahlar sülalesinin saltanat devrini, dördüncü bölüm Safevi'lerin zuhurundan Nadir Şah'ın vefatına kadarki devri anlatır.

Yazar, kitabın beşinci bölümünde Nadir Şah'ın vefatından "Gülüstan" adlı yerde Rusya ile İran devletleri arasında bağlanan mukavelelere kadarki dönem hakkında bilgiler vermekle yanısıra, sonuç bölümünde Şirvan ve onunla komşu arazilerde yaşamış ün ve fazilet sahibi kişilerin kısa biyografilerini verir.

Bu yazının konusunu teşkil eden bilgiler eserin dördüncü bölümünde yer alır ve tarihi dönem olarak 1578 yılından başlayarak tahminen yirmi beş yıl kadarki bir devri kapsar. Burada Osmanlı devletinin Kafkasya ve Azerbaycan'a olan yürüyüşlerinde Kırım Türkleri ve Girayların iştiraki, faaliyetleri, yaşadıkları anlatılır.

Kitapta geçen olaylar ve tarihi malumatları daha iyi aydınlatmak maksadıyla bu konuda yazılmış bazı önemli kaynaklardan da istifade etmeği uygun gördük.

1524 yılından, Şah İsmail'in ölümünden itibaren, Safevi Hanedanlığı'nın özellikle merkezden uzak eyaletlerinde bazı huzursuzlukların ortaya çıktığını, bazı gruplarla merkezi hâkimiyet arasında anlaşmazlıkların meydana geldiğini, bu anlaşmazlıkların çözümü için soruna taraf olan grupların birçoğunun merkezi yönetime düşman olarak bilinen dış güçlere başvurarak destek aldıklarını, onların ülke dâhilindeki hâkimiyetlerini yeniden kurmak, dolayısıyla kendilerinin eyalet yönetiminde söz sahip olmaları için çaba gösterdiklerini ve bu bağlamda o ülkelerin merkezi yönetimlerine çeşitli zamanlarda elçiler gönderdiklerini görüyoruz.

Özellikle Şirvan ve Dağıstan'daki bazı hâkim unsurların merkezi hâkimiyetle yaşadıkları sorunlara çözüm talebiyle sık sık Osmanlı İmparatorluğu'ndan destek istediklerini öğreniyoruz; 1533 yılında başta, Tekeli tayfası olmakla Osmanlı Devleti'nden edilen yardım talebi üzerine Sultan Süleyman'ın Safevi üzerine yürüyüşü, Sultaniye, Bağdad ve Tebrizi alması, 1548

¹ Bakıhanov, Gülüstan-i İrem, Bakü, 2001, s.17.

yılında Şirvan hâkimi Elgas Mirza'nın² Şah Tahmasıp'tan kaçıp Rumeli'ne, Sultan Süleyman'a sığınarak onu Şah Tahmasıp üzerine yürüyüşe teşvik etmesi, 1554 yılında Sultan Süleyman'ın Şirvan hâkimleri neslinden olan Kasım Mirza'nın³ komutasındaki bir ordu ile Kırım'ın Kefe (Feodosiya) yolundan geçerek dördüncü kez Azerbaycan'a yürüyüşü, 1578 yılında Ebubekr Mirza İbni Burhan'ın⁴ Sultan Murad Han'a başvurusu üzerine Lala Mustafa Paşa'nın 100000'den fazla orduyla Safevi ülkesine yürüyüşü bunlardan bazılarıdır.

Sultan III. Murat, 1578 yılında Lala Mustafa Paşa'nı Şirvan seferine tayin ederken diğer taraftan "Cici ibni-Çingiz Han neslinden olan Kırım Hanı Muhammed Giray Han'a" Tatar ordusuyla Derbent üzerinden Şirvan'a hareket etmesini emreder. Bunun üzerine Muhammed Giray Han kardeşi Adil Giray'ı 20000'lik bir orduyla Şirvan'a gönderir.⁵

İskender Bey Münşi, Tarih-i Âlem Aray-i Abbasi eserinde (s.84) bu yürüyüşe Kırım Hanı Muhammed Giray'ın, kardeşleri Saadet Giray ve Asker Giray'ın iştirak ettiklerini bildirir.⁶ Feridun Bey "Münşeât" (C. 2. s. 446-447), A. Navai ise "Şah İsmail Safevi" (s. 303-304) adlı eserinde Muhammed Giray'ın diğer kardeşi Gazi Giray'ın da bu sefere katıldığını kaydeder. Fakat bu kaynaklarda Gazi Giray'dan yanlışlıkla Muhammed Giray'ın oğlu diye bahsedilir: "Şamahı ve Bakü alındı. Kirdiman Nehri'ni geçip Kızılağac'a vardılar. Tatarlar büyük bir yağmaya başladılar. Kırım Hanı çok sayıda ganimet elde ettikten sonra Şirvan'da kalmayıp, ülkesine dönmek kararına geldi. Kendisi yurduna döndü, oğlu Gazi Giray ise Şirvan'da kaldı. Sultan onun yaptıklarına kızdı, han ise mülkünden ve başından oldu".⁷

Halil İnalçık, Kırım Hanı Mehmet Giray'ın (Muhammed Giray) bu sefere katıldığını doğrular.⁸

Bazı kaynaklarda bu yürüyüşe Gazi Giray'ın komutan olarak tayin edildiği konusunda malumatların olduğu söylenmektedir ki bunlar yanlıştır. Çünkü seferle bağlı 2 Kasım 1578 yılında Osmanlı sultanı tarafından Kumuk hâkimi Ulu Şamhal'a gönderilen fermanla ona, Tatar Han'ı Mehmet Giray'a, kardeşi Adil Giray'a ve oğlu Murat Giray'a yardım ve sadakat göstermesi hakkında hüküm edilmiştir.⁹

²Safevi devletinin kurucusu I. Şah İsmail'in oğlu olup I. Şah Tahmasıp'ın kardeşidir.

³Kasım Mirza, Kanuni Sultan Süleyman'a sığınmış Şirvanşahlar neslindedir.

⁴Şah İsmail Safevi'nin kızı Perihan Hanım'ın Şirvan Hükümdarı II. Halilullah (hâkimiyet yılları 1524-1535) ile olan evliliğinden doğan Burhan Mirza'nın oğlu. Babasının ölümünden sonra 20 yıl kadar Dağıstan'daki akrabalarının yanında yaşamış, daha sonra Kırım'a gitmiş, Devlet Giray'ın (hâkimiyet yılları 1551-1577) kızıyla evlenmiş, Osmanlı İmparatorluğu tarafından maaşa bağlanmıştır. (Bak: Efendiyev Oktay, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, Bakü, 1993, s.132, Ferzelibeyli Şahin Fazıl, Azerbaycan ve Osmanlı İmperiyası, Bakü, 1994, s. 80).

⁵Bakıhanov, age., ss.118-119.

⁶Efendiyev Oktay, age., s.140.

⁷Ferzelibeyli Şahin Fazıl, age., s. 82.

⁸İnalçık M. Halil, Gazi Giray II, İslam Ansiklopedisi, C.13, Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Ankara 1996, s. 451.

⁹Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan Türk Hanlıkları*, C. I., s.41.

Kırım ordusu Derbent'e vardığı zaman Safevi Şahı, Aras Han'ı Şirvan'ı almak üzere görevlendirir. Şirvan'a doğru hareket eden Araz Han yolda Kırım ordusunun Derbent'ten Şamahı'ya doğru hareket ettiği haberini alır, fakat Araz Han bu yürüyüşten vazgeçmez ve Kırım ordusundan daha önce Şamahı'yı ele geçirmek ister. Diğer taraftan Osmanlı tarafından Şirvan hâkimliğine tayin edilen ve Adil Giray'ın yürüyüşünden haberdar olan Osman Paşa Özdemiroğlu Şamahı şehrinden çıkarak hem yardıma gelen Kırım ordusunu karşılamak, hem de şehir müdafaası için hazırlıklara başlar.

Araz Han Şamahı'yı kuşattığı bir sırada Adil Giray'ın ordusu oraya varır. Yaşanan çatışmada Kırım ordusunun sayıca üstün olduğunu gören Kızılbaşlar yavaş yavaş geri çekilmeğe başlarlar. Rum (Osmanlı) , Tatar, Lezgi ve Şirvanın Karabörk tayfasından meydana gelen Osmanlı ordusu onları muhasaraya alıp kılıçlamaya başlar. Aras Han, emirleri ve çok sayıda askeri ile beraber öldürülür.¹⁰

İskender Münşi'nin Tarih-i Âlem Aray-i Abbasi eserinde (s.236) Araz Han Rumlu'nun esir alınarak idam edildiği söylenmektedir.¹¹

Olayı takiben Osman Paşa, Şamahı'ya, Adil Giray ve Ebubekr Mirza ise Aras Han'ın ordusundan geri kalanları talan etmek maksadıyla Kur Nehri'nin kıyılarına kadar hareket ederler. Kızılbaş askerlerinin nehir üzerindeki köprüyü dağıtmalarına rağmen Adil Giray'ın ordusu karşı kıyıya geçmeği başarır. Nehrin diğer bir yerinden de Şirvanlı'ların kılavuzluğuyla karşı kıyıya geçen Adil Giray, Kızılbaş ordusunu mağlup edip aldığı esir ve servetle beraber geriye, Şirvan'a doğru hareket eder.

Bu zaman Safevi Hanedanlığı'nın veziri Mirza Selman Karabağın Karaköpek (veya Taht-ı Tavus denilen) yerinden hızla hareket ederek Koyun-Ulami'den geçip Şamahı'yı kuşatır. Ama Adil Giray komutasındaki Tatar- Lezgi ordu birleşmelerinin Şamahı'ya doğru hareket haberini alınca az miktar bir askeri birliği burada bırakarak onların karşısına çıkar.¹²

Oktay Efendiyev, eserinde Mirza Selman'ın bu yürüyüş hakkında acil karar almasını bazı kaynaklara dayanarak şöyle açıklar: Kuşatma sırasında Kızılbaşlar birkaç Kırımlını Şamahı kalesine girmek isterken yakalarlar. Onların üzerinden Adil Giray'ın Osman Paşa'ya, yakın zamanda onun yardımına geleceği konusunda yazmış olduğu bir mektup bulunur. Bunun üzerine Mirza Selman, Adil Giray'ın ordusu ile Osman Paşa komutasındaki ordunun birleşmesini önlemeği planlar ve Adil Giray'ın üzerine gider.¹³

Adil Giray, Kızılbaş ordusunun onlara doğru hareket ettiğini öğrenir, fakat Kızılbaş ordusunun cesaretine önem vermez ve Osman Paşa'ya yardım maksadıyla başlattığı yürüyüşü devam eder. 1578 yılının Kasım ayının 28'de Aksu Irmağı

¹⁰ Bakıhanov, age., s. 120.

¹¹ Efendiyev Oktay, age., s.141.

¹² Bakıhanov, age., s. 120.

¹³ Efendiyev Oktay, age., s.142.

kenarında, Molla Hasan yurdu denen yerde iki ordu karşı karşıya gelir. Adil Giray 12000 Tatar, 4 ve yahut 5 bin Lezgi ve Karabörk (Karapapak) askeriyle beraber cesetle savaşa girer.¹⁴ Bu sırada Mirza Selman'ın Şamahı'da kale kuşatmasını devam ettirmek için bıraktığı Kızılbaş ordusu da kuşatmayı bırakarak savaş meydanına girer ve savaşın kaderini değiştirir. Gün boyu süren savaşta hem Adil Giray'ın, hem de Kızılbaş ordusu üstün başarı gösterir. Akşama doğru Adil Giray, ordusunda bir zayıflık hisseder ve savaş alanına girer, ama Baba Halife'nin askerleriyle çatışmada aldığı kılıç darbesiyle yere düşürülür. Adil Giray, ad ve unvanını bildirerek ölümden kurtulur ve tutsak alınır.¹⁵ Olayı duyan Tatar ordusu savaş alanından kaçmaya başlar. Ordunun büyük bir hissesi öldürülür, sağ kalanlar ise dağlara, ormanlara dağılır. Aras Han'ın ordusundan yağmalanan mallar, esirler ve dokunulmamış yüklü deve ve katırlar yeniden Kızılbaşların eline geçer. Şamahı kalesini savunan Osman Paşa destek alamayınca Derbent'e taraf çekilmek zorunda kalır. Onu takip eden Kızılbaş ordusundan bir grup asker, Şabran'a kadar gider ve Osmanlı ordusundan silah sürsat vb gibi askeri teçhizatından bir hissesini yağmalayıp geri döner. Osman Paşa Dağıstan halkının yardımıyla Derbent'e gelir ve orada durur.

Namık Kemal'in "Cezmi" romanının da konu aldığı Adil Giray ilk başta padişahlık sarayında çok büyük bir saygıyla tutulur. Fakat daha sonra ona başka bir kaleye taşınması söylenir, fakat o, buna razı olmaz ve yapılan baskıya karşı çıkarak mukavemet gösterir ve öldürülür.¹⁶

Efendiye, Şeref Han Bitlisli'nin Şerafname (s. 260) ve İskender Bey Münşi'nin Tarih-i Âlem Aray-i Abbasi (ss. 238–239), Gazi Ahmed'in Hulaset et-Tavarih adlı eserlerine dayanarak bu konuyu şöyle açıklar: "Kızılbaş ordusunun başarı haberi Karabağ'da bulunan Şehzade Hamza Mirza (Safevi Hükümdarı Şah Muhammed Hudabende'nin oğlu) ve annesi Mehdi Ülya'ya (*Hayrannisa*) ulaştırıldı. Onlar da bu haberi İmparatorluk merkezi Kazvin'e bildirdiler ve aynı zamanda diğer ülkelere de "Fethnamele" gönderdiler.

Adil Giray Mehdi Ülya tarafından Kazvin'e götürüldü. İlk başta Safevi sarayında esir olan Adil Giray'a her türlü dikkat ve iltifat gösterildi, esirlikten azat edilmiş bir grup Tatar onun hizmetine verildi, onu muhafaza etmek için Kızılbaş askerleri memur kılındı. Bunları yapmakla Safevi yönetiminin amacı, onunla işbirliği yapmak, dolayısıyla Kırım Hanını Osmanlı Sultanı ile olan ittifaktan çekindirmek ve böylece Şirvan'ı gelecek Kırım Tatarlarının akınından kurtarmak idi. Şahın isteği üzerine Adil Giray İstanbul ve Bahçesaray'a kendi adamları vasıtasıyla barış teklifli mektuplar gönderdi.

Müellif, Adil Giray'ın ölümü hadisesini ise şöyle anlatır: "Gurçiler (şaha en sadık ordu birlikleri) devletin izniyle (anlaşıldığı kadarıyla kendi menfaatleri

¹⁴ Bazı kaynaklar Adil Giray'ın ordusundaki asker sayısını 2000 kadar olduğunu yazar. Bak. Türk Ansiklopedisi, s. 136.

¹⁵ Efendiye Oktay, age., s.143, Kızılbaşlar Adil Giray'ı tanıdıklarından dolayı öldürmediklerini kaydeder.

¹⁶ Bakıhanov, age., s. 121.

için) Şirvan'dan haraç toplamaya gittiler. Fakat fakir halktan hiçbir şey alamayınca Kazvin'e dönüp onları aldattı diye düşündükleri sarayın vergi memuru "Tacik" asıllı Mirşah Gazi Isfahani'nin makamına çıkıp onu yaraladılar. Şehzade Hamza Mirza, araya girerek olayı yatırttı. Bundan sonra gurçiler emirlerinin gösterişi ile şah sarayına giderek Tatar Han'ı Adil Giray Han'a saldırdılar. Adil Giray'ın, hizmetindeki Tatarlar onu savunmaya çalıştılar, fakat Adil Giray ölümcül yara aldı ve yere düştü. Bu zaman gurçiler onun başını kesip emirlerine götürdüler.

İsgender Bey Münşi "Münşeat" adlı eserinde Adil Giray'ın ölümünde kasıt olmadığını, tutsağın bir yerden başka bir yere nakli sırasında çıkan çatışmada öldürüldüğünü ve bunun Giray'ın esir alınmasından hemen sonra olduğunu yazar.

Şeref Han Bitlisli Şerefname eserinde (II. s. 261) Adil Giray'ın ölümü hakkında bilgi verirken olayı, Adil Giray'dan sonra öldürülen Mehdi Ülya'nın hadisesine bağlayarak şöyle der: "Emirler, Mehdi Ülya'nı Adil Giray'la gönül ilişkisi olduğundan dolayı cezalandırdılar".

1604 tarihinde basılan Oruç Bey tarihinde ise "Kızılbaş emirlerinin Adil Giray'ı öldürmelerinde asıl sebebin onun şah katında artan nüfusundan korktuklarından kaynaklandığını" söylüyor.¹⁷

Türk Ansiklopedisinde (s.136.) konuyla ilgili verilen bilgi şöyledir: "İran Şahı Adil Giray'ı kendi sarayına alarak kız kardeşiyle evlendirmek istemişse de şahın karısının Adil Giray'a gönülünü kaptırmasının doğurduğu bir kıskançlık yüzünden sarayda çıkan bir ayaklanmada Şah ve karısı ile birlikte öldürülmüştür"¹⁸. Buradaki Şah Muhammed Hudabende'nin ölümü ile bağlı verilen bilgiler yanlıştır. Muhammed Hudabende 1587 yılına kadar yaşamıştır.

Kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla Adil Giray, hem Kırım, hem de Osmanlı İmparatorluğu için önemli bir şahsiyettir. Sinan Paşa, III. Murat'ın adından Safevi Hanı'na barışın yeniden yapılması konusunda yazdığı bir mektupta (*daha sonra mektubun III. Murat'tan habersiz yazıldığı anlaşılacak ve bu yüzden Sinan Paşa'nın görevine son verilecektir*) ileri sürdüğü şartlardan birinin, Mahmudabad'da tutsak olan Adil Giray'ın sağ salim olarak salıverilmesi olmuştur.¹⁹

İran Hanedanlığı tarafından Adil Giray'a gösterilen saygı haberi Kırım'a ulaşınca annesi, Kırım Han'ı tarafından verilen bir mektupla İran'a doğru hareket eder. Şamhal mülkünün (Dağıstan'da) bir köyünde oğlunun ölüm haberi ona ulaştırılır. Bu sırada köyden bazıları kadının yanında bulunan hediye ve değerli eşyalara tamah ederek ona çok eziyet edip yanındakileri yağmalarlar. Bu hadise üzerine kadın o yeri ve orada yaşayanları "Kâfir Kumuk" diye adlandırır. Bu ad

¹⁷ Efendiğev Oktay, age., ss. 144-149; s. 282.

¹⁸ Türk Anasklopedisi, Adil Giray mad., s. 136.

¹⁹ Ferzelibeyli Şahin Fazıl, age., s.147.

halen yaşamaktadır. Adil Giray'ın annesi burada vefat eder ve köyün kenarında, bu gün de Tatarsin adı ile bilinen bir tepe üzerine gömülür.²⁰

Bu hadiseden kısa bir müddet sonra Adil Giray'ın kardeşleri Gazi Giray ve Sefi Giray bir taraftan Osmanlı Sultanının emrini yerine getirmek, diğer taraftan kardeşlerinin intikamını almak maksadıyla Tatar ordusuyla beraber Derbent'e gelirler.

Bazı kaynaklar Hicri 987 (1579) yılında yapılan bu sefere Kırım Sultanı Muhammed Giray'ın kendisi, kardeşleri Gazi Giray, Sefi Giray ve Saadet Giray'ın iştirak ettiklerini bildirirler. Gazi Giray ve Saadet Giray, Adil Giray'la beraber de sefere katılmışlardır. Bu olaylar sırasında Adil Giray'la sefere katılan kardeşi Asker Giray hakkında başka her hangi bir malumat bulunmamaktadır.²¹

Gazi Giray'ın bu sefer için Kırım'dan yola çıktığı konusunda verilen bilgide bir hata olsa gerek. Çünkü Muhammed Giray ilk seferden sonra ülkesine dönerken Gazi Giray'ı Şirvan'da bırakmıştır.²²

Tatarların yürüyüş haberini alan Safevi veziri Mirza Selman komutasındaki bir ordu Tebriz'den Şirvan'a doğru hareket eder. Onlar henüz Karabağ'a varmamış Gazi Giray çok sayıda askerle Şirvan'a yönelir. Samur Nehri kıyısında Safevi komutanı Muhammed kulu Han'ın komutasındaki orduyla karşı karşıya gelen Kırım ordusu Muhammed Kulu Han dâhil çok sayıda Safevi askerini öldürür. Kızılbaş ordusunun geri kalanı ise Şirvan'ı terk eder. Çok sayıda ganimet elde eden Tatar ordusu yağmalanan yükleri taşımak ve onların üzerine gelen Mirza Selman komutasındaki Kızılbaş ordusundan korunmak için geri çekilirler. Gazi Giray ve Sefi Giray Osman Paşa'ya yardım etmek maksadıyla Dağıstan'da kalırlar.

Şirvan'ı ele geçiren Mirza Selman ülkedeki kıtlık ve emirler arasında çıkan anlaşmazlıklar yüzünden Şirvan'ı bırakarak Tebriz'e dönmek zorunda kalır. Şirvan'ın sahipsiz kaldığını gören Gazi Giray ile Sefi Giray ikinci defa büyük bir orduyla Şirvan'a akın ederler. Onlar Kızılbaşların yaşadıkları sıkıntılardan haberdarlar ve bu durumdan istifade ederek Şirvanlıların kılavuzluğunda Kur Nehri'ni geçip ülkenin içlerine doğru hareket ederler. Yağmur ve çamurla uğraşan Kızılbaş ordusu olanlardan habersizdir.

İskender Bey Münşi eserinde, bir hafta boyunca yağın yağmurun meydana getirdiği çamur ve göletlerin Kızılbaş ordusunun hareketine son derece engel olduğunu söylüyor.²³

Böyle bir zamanda Tatar ordusu onların üzerlerine akın edip on binlerce askeri katlederek mallarını yağmalar ve Şirvan'a dönerler. Bu hadiseden sonra Osman Paşa Derbent'e, Tatarlar ise Dağıstan'a yerleşirler.

²⁰ Bakıhanov, age., s.121.

²¹ Efendiyev Oktay, age.,149,

²² Bak. Dip not no. 6.

²³ Efendiyev Oktay, age., s.159.

Savaşta gösterdikleri kahramanlıklardan dolayı Gazi Giray ve oğulları 28 Şubat 1581 tarihinde III Murat'ın iltifatına nail olurlar ve Osmanlı padişahının fermanı gereğince Gazi Giray'ın salyanesi 50000 akçeye çıkartılır. Vezir Osman Paşa'ya gönderilen fermanında, takdimnamelerin adı geçen kişilere ulaştırılması ve onların din ve devlet işlerinde daha çok hizmet etmelerine destek olunması emir olunur.²⁴

Kısa bir müddet sonra Gazi Giray, Tatar ve Osmanlı askerlerinden ibaret, büyük bir orduyla üçüncü defa Şirvan'a akın eder. İmam Kulu Han, Peyker Han Kacar, Çakerli, Karamanlı vb. emirlerin desteği ile oluşturduğu Safevi ordusu ile Şamahı ve Şabran arasındaki bir arazide Gazi Giray'ın karşısına çıkar. Savaş zamanı Gazi Giray'ın kendisi bizatihi savaş meydana girer, ama bir bölük Kaçar askerinin arasında kalarak esir alınır. Bunu gören Tatar ordusu Sefi Giray'la beraber savaş meydanından kaçar.

Esir alınan Gazi Giray şahın karargâhına götürülür. Daha sonra Kazvin ile Gilan arasında bulunan ünlü Elmövt (Alamut) kalesine gönderilir. Bir müddet burada kaldıktan sonra salıverilen Gazi Giray Rumeli'ne gider.²⁵ Hicri 997 (1589) yılında Osmanlı sultanının yardımı ile Kırım ve Deşt saltanatına sahip olur. Gazi Giray'ın kahraman, bilgin, şiir meraklısı, musikişinas bir emir olduğu söylenmektedir.

1590 yılına kadar belli aralıklarla süren Osmanlı Safevi çatışmaları bu tarihte imzalanan "İstanbul Anlaşması" ile son bulur.

On üç yıl kadar süren barış anlaşması 1603 yılında yeniden bozulur. Tahminen üç yıl sonra, 1606 yılının kışında Şah Abbas Şirvan'a akın eder. Şah Abbas güvenilir emirlerinden olan Muhammed Bey'i nasihat dolu bir mektupla Şamahı'ya, beylerbeyi Ahmet Paşa'nın huzuruna gönderir. Mektupta Şirvan'ın Osmanlılar tarafından boşaltılması istenmektedir. Rumular Şemseddin Paşa'yla²⁶ yapılan görüşmeden sonra ince bir kurnazlıkla, şahın yürüyüşüne engel olmak isterler ve Muhammed Bey'e: "Şirvan bize ait olmasa da, bizim için bu kış mevsiminde buradan gitmek imkânsız. Eğer 3-4 ay zaman tanırırsanız, biz kendimiz vilayeti boşaltırız", derler. Ama Şamahı'nın şah taraftarı bir grup insanı, Muhammed Bey'i "Rumlular Şamahı'nı boşaltıp, Dağıstan'ın yardımı ile Derbent kalesine sığınmak fikrindeler" diye uyarırlar.

Diğer taraftan İstanbul'a gitmiş Şemseddin Paşa geri gelerek Rumuların ve Şirvan ahalisinin adına getirdiği Osmanlı fermanında, Kefe'ye (Feodosiyaya) binlerle Yeniçerinin getirildiğini, Kırım valisi Gazi Giray Han'ın da Tatar ordusu ile beraber ilkbaharın başında Şirvan'a gönderileceğini bildirir.

²⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Mühime Defteri, nr.42, hk, 644. Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan Türk Hanlıkları, C. II., ss. 4-5.

İnalçık M. Halil, agm., s.451.

²⁵ İnalçık M.Halil, agm s. 451, Gazi Giray'ın 1585 yılına kadar burada kaldığını ve buradan kaçmayı başardığını yazar.

²⁶ Şemseddin Paşa Şirvan şeyhlerinden olup Osmanlı devletinin sadık adamlarındandır.

Bunun üzerine 4000 kadar Osmanlı askeri kale kapılarını kapatıp şehri, çok sayıda Safevi askerine karşı savunmaya başlarlar. Fakat üç ay kadar süren kuşatma, yağmur ve soğuk her iki tarafı ciddi şekilde etkiler. Şah, kale duvarları altından gizli tüneller kazdırarak Gence'den getirttiği ağır topları buraya yerleştirir.

Diğer taraftan Gazi Giray Han'ın yanına gönderilen Safevi elçileri, Talip Bey ve Hacı Bayram adlı şahıslar geri gelerek Gazi Giray'dan dostluk, sadakat ve samimiyet dolu bir mektup getirirler. Bu haber, kalede yaşayanlar arasında teşviş doğurur.²⁷

Halil İnalçık, Gazi Giray'ın Şirvan'a gitmemesinin sebebini yahut bu konuda geç kalmasını, 1597 yılında inşasına başlattığı Gazi Kirman Kalesinin işlerinin takibine bağlar. Gazi Giray, kaleyi tamamlayıp Kırım'a dönerken yolda vebaya yakalanır ve vefat eder.²⁸

Ağır top darbeleriyle kale duvarlarına zarar veren şahın askerleri kalenin zarar gören bölümlerinde şehre girerek onu teslim alırlar.

Osmanlı serdarı olan Ahmet Paşa, şah tarafından bağışlanır, Osmanlı ordusunun malları ellerinden alınarak, istedikleri yere gitmelerine izin verilir. Şehrin zenginlerinden alınan birçok mal ve devlet Şirvan ahalisinden uygun görülenlerine dağıtılır. Bu çatışmalar 1639 yılına kadar kısa aralıklarla devam eder, fakat bundan sonra Kırım Tatarları esasen Osmanlı'ya doğu cephesinde değil, batı cephesinde yardım gösterirler.

Sonuç

Tarihi membalar 16.asırda yaşanan Osmanlı Safevi çatışmalarında Kırım Tatarlarının Osmanlı'nın Dağıstan, Derbent ve Azerbaycan'ın Sirvan vilayetinde gösterdiği askeri başarısının gerçekleşmesinde önemli bir rol üstlendiğini kaydeder. Özellikle Kırımlılar Osmanlı ordusuna kuzey taraftan insan, askeri teçhizat vb. lojistik desteğin sağlamış, bu yolla Safevi orduları karşısında Osmanlı askeri zaferinin artırılmasına ve Osmanlı'nın aldığı yerlerde uzun müddet kalmasında önemli yardım etmiş.

Kırım askerleriyle beraber Kırım hanlarının çatışmalara girerek, kılıç çekmeleri, savaş meydanında gösterdikleri başarılar, Tatar askerleriyle yanı sıra Osmanlı askerlerini cesaretlendirmeleri onların Osmanlı Devletine olan sadakatin bir göstergesidir.

Diğer taraftan Kırım Hanlığı, özellikle Kefe (Feodosiya) İmparatorluk merkezi olan İstanbul ile Osmanlıya rağbet gösteren Dağıstan, Derbent ve Sirvanlı şehzadelere güvenli bir geçit noktası rolünü üstlenmiştir. Elgas Mirza, Kasım Mirza, Ebubekr Mirza İbn Burhan Dağıstan Taman Kefe yolunu kullanarak

²⁷ Bakıhanov, age., s.133–136.

²⁸ İnalçık M. Halil, agm., s. 452.

Osmanlıya sığınmış, sonraki yıllarda da bu yolu kullanarak kendi topraklarına geri dönmüşlerdir.

Kırım'ın Çar Rusyası tarafından işgali Osmanlı'nın sonraki yıllarda doğu illerinde vermiş olduğu mücadeleler açısından zorluk çekmesine neden olmuştur.

KAYNAKÇA

Araslı Hamid, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, C II. Bakü, 1960.

Bakıhanov Abbaskulu Ağa, Gülüstan-ı İrem, Bakü, 2001.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, *Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan Türk Hanlıkları, C.I,(1578–1914)*, yayın no:4, Ankara.

BOA, *Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan Türk Hanlıkları, C.II.* Ankara.

Efendiyev Oktay, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, Bakü, 1993.

Efendiyev Oktay vd. Azerbaycan Tarihi, C. 3, Bakü 1999.

Ferzelibeyli Şahin Fazıl, Azerbaycan ve Osmanlı İmperiyası, Bakü 1994.

Kasımzade Feyzulla, XIX asr Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, Bakü, 1975.

İnalçık M. Halil, Gazi Giray II, İslam Ansiklopedisi, C.13 Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Ankara 1996 ss. 451–453.

Türk Ansiklopedisi, Adil Giray Mad, MEB, Ankara1981. s.136.